वर्ष १ ले | अंक ६ वा | फेब्रुवारी २०२४

महाराष्ट्र रेंजर

महाराष्ट्रातील वन-वन्यजीव संवर्धनासाठी कार्यरत एकमेव मासिक

पेंच व्याघ्र प्रकल्प, महाराष्ट्र भारतातील पहिला डार्क स्काय रिझर्व्ह घोषित

KARHANDLA WILDLIFE SANCTUARY

KARHANDLA WILDLIFE SANCTUARY

JUST
58
KM
From
ZERO MILE

A Unit of Hotel Al-Zam Zam

KARHANDLA FARM & RESORT

Resort : Umrer Bhiwapur Road, Navegaon Deshmukh, Maharashtra-441210
Office : Azamshah Sq. Hotel Al-Zam Zam. C.A. Road, Nagpur-440002
Email : info@karhandlafarm.com, www.karhandlafarm.com

CONTACT :
8956666661, 8796466666

Design By # Rahul
AVM ADVERTISING

॥ वनवन्यजीवानां संरक्षणं कर्तव्यम् ॥

महाराष्ट्र रेंजर

वर्ष १ ले | अंक ६ वा | फेब्रुवारी २०२४

Title Code - MAHMAR52736/2023

मासिक महाराष्ट्र रेंजर

महाराष्ट्रातील वन-वन्यजीव संवर्धनासाठी कार्यरत एकमेव मासिक

कार्यकारी संपादक

राहुल शिवाजीराव ताटे, मोबा : ९४२१६६११९२

अक्षरजुळणी/पेजिनेशन/मुद्रितशोधन

मैत्री इंटरप्रायजेस नागपूर, मोबा : ९९७०१९९५७०

प्रकाशन

जारूल पब्लीकेशन

महाराष्ट्र रेंजर कार्यालय

प्लॉट नं ०२, पायरी पार्क, गोळीबार मैदान, गोडोली,
सातारा-४१५००३ (महाराष्ट्र)

ई-मेल : maharashtraranger@gmail.com

वेबसाईट : www.maharashtraranger.com

मोबा : ९४२१६६११९२

महाराष्ट्र रेंजर हे मासिक मुद्रक, प्रकाशक व मालक सोनाली मंगेश ताटे यांनी सरस्वती ऑफसेट, २७५/k, मंगळवार पेठ-४१५००२ (महाराष्ट्र) येथे छापून महाराष्ट्र रेंजर कार्यालय, मु. पो. तासगांव ता. जि. सातारा ४१५००२ (महाराष्ट्र) येथून प्रसिद्ध केले.

MAHARASHTRA RANGER" monthly Printer, Publisher And Owned By SONALI MANGESH TATE
Printed At SARASWATI OFFSET, 275/K, Mangalwar Peth, SATARA -415002 (M.S.) and
Published At MAHARASHTRA RANGER KARYALAYA,
AT-POST-TASGAON Tal And Dist. SATARA - 415002. (M.S)

या अंकातील प्रकाशित झालेल्या लेखातील मतांशी संपादक महाराष्ट्र रेंजर सहमत असतीलच असे नाही.

संपादकीय

रामायणातील वनसंपदा ...

श्री. राहुल शिवाजीराव ताटे (पाटील)
संपादक, महाराष्ट्र रेंजर

रामायणातील वनसंपदेच्या काही पाऊलखुणा आजही श्रीरामाच्या वनवास मार्गावर आढळतात. जैवविविधता, तिचं मूल्य, सर्व ठिकाणच्या परिसंस्था, जंगलांचे प्रकार या सर्वांची नोंद रामायणात केलेली आहे.

अयोध्येपासून सुरू झालेला श्रीरामाचा वनवास मार्गाचे; सीतेचा शोध घेण्यासाठी विविध ठिकाणच्या घनदाट, रौद्र जंगलातून, तसंच शांत, मोहक अरण्य, वन-उपवनातून राम-लक्ष्मणानं केलेल्या प्रवासाचे वर्णन आहे.रामाचा वनवास मार्ग आणि राम-लक्ष्मणाने प्रवास केलेले जंगल याबरोबरच भारताच्या दक्षिण टोकाकडे असलेल्या श्रीलंकेतील सदाहरित अशोक वाटिका, हिमालयातल्या द्रोणागिरी पर्वतावरच्या औषधी वनस्पती हा सर्व खजिना रामायणामध्ये उलगडलेला आहे.

या सर्व ठिकाणी असलेली जैवविविधता, म्हणजेच वनस्पती, प्राणी, पक्षी, किडे, कीटक आणि त्यांच्यातले परस्पर संबंध, ‘जीवो जीवस्य जीवनम्’ या नात्यानं जंगलातल्या अन्नसाखळया, अन्नजाळया आणि त्यांच्यातले उपजतच पाळले जात असलेले जंगलाचे कायदे, निरनिराळया प्रकारच्या परिसंस्था (Ecosystems) या महाकाव्यात पाहायला मिळतात.
दीर्घकाळपर्यंत अबाधित राहिलेल्या जंगलांबरोबरच निसर्गाची भौगोलिक रूपं - सपाट, उंच सखल भूप्रदेश, पर्वत, डोंगर, टेकड्या, उंच शिखरं; तळी, सरोवरं, नद्या, नाले, समुद्र यांसारखे जलस्त्रोत अशा अनेक प्राकृतिक जैविक आणि अजैविक घटकांच्या चित्रलिपींचा सुंदर मिलाफ रामायणामध्ये दिसून येतो.

या महिन्यात २२ तारखेला पुण्यभूमी अयोध्या नगरीत श्री रामाच्या मुर्तीची प्राणप्रतिष्ठा आपल्या देशाचे पंतप्रधान मा. नरेंद्र मोदी यांच्या शुभहस्ते असून या मंदीराच्या उभारणीमध्ये वापरण्यात आलेले लाकुड हे आपल्या महाराष्ट्रातील चंद्रपूर जिल्ह्यातील वनसंपदेतून पुरवण्यात आले आहे हे विशेष...

अंतरंग

- पेंच व्याघ्र प्रकल्प भारतातील पहिला डार्क स्काय रिझर्व्ह
- मासिक दिन विशेष : जागतिक पाणथळ क्षेत्र दिन २५ फेब्रुवारी
- देवराई व बंदी
- महाराष्ट्रात प्रथमच आढळले दुर्मिळ युरेशियन पाणमांजर
- मुकुंदरा व्याघ्र प्रकल्प
- ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्पात जटायू संवर्धन प्रकल्पाचा शुभारंभ

पेंच व्याघ्र प्रकल्प, महाराष्ट्र भारतातील पहिला डार्क स्काय रिझर्व्ह घोषित

रात्रभर आकाशातील ताऱ्यांचे खेळ बघत बसणं हा अनेकांचा छंद असतो. अगदी काही वर्षांपूर्वीपर्यंत वर्दळीच्या ठिकाणांपासून जरा दूर गेलं तरीही अनेकांना तारे न्याहाळण्याचा ही हौस भागवता येत होती. त्यातल्या त्यात जर तुम्ही ग्रामीण भागात राहत असाल तर अशा ठिकाणी विजेच्या दिव्यांचा झगमगाट नसल्यामुळे निरभ्र आकाश अगदी सहज पाहता येत होतं. पण हळूहळू प्रदूषणाचं प्रमाण वाढलं, कृत्रिम दिव्यांच्या उजेडाने रात्रीच्या वेळीसुद्धा दिवस असल्याचा भास होईल एवढा प्रकाश तयार झाला आणि रात्रीचं आकाश बघण्याची इच्छा असणाऱ्या खगोलप्रेमींचा हिरमोड होऊ लागला.

रात्रीच्या वेळी तारे पाहण्याचा आनंद मिळवण्यासाठी मानवी वस्तीपासून दूर जावं लागू नये आणि आकाश निरीक्षणासाठी राखीव जागा आणि उद्यानं तयार व्हावी यासाठी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर 'इंटरनॅशनल डार्क स्काय असोसिएशन (IDSA)' ची स्थापना करण्यात आली. याच संस्थेने पेंच व्याघ्र प्रकल्पाला भारतातील पहिलं डार्क स्काय पार्क होण्याचा मान दिलाय.

आता डार्क स्काय पार्क म्हणजे नेमकं काय? रात्रीच्या वातावरणाचं संवर्धन करणं का गरजेचं आहे? आणि प्रकाश प्रदूषण कमी होणं का गरजेचं आहे?

डार्क स्काय पार्क म्हणजे काय?

पेंच व्याघ्र प्रकल्पाकडून मागच्या काही काळात रात्रीच्या आकाशाचं सौंदर्य टिकवून ठेवण्यासाठी केलेल्या प्रयत्नांमुळे इंटरनॅशनल डार्क स्काय असोसिएशनने ही मान्यता दिलेली आहे.

त्यामुळे आता व्याघ्र प्रकल्पातील काही भागांमध्ये कृत्रिम प्रकाशामुळे होणारं प्रदूषण नियंत्रित करून आकाश न्याहाळणाऱ्यांसाठी पोषक वातावरण निर्माण करण्याचे प्रयत्न केले जातील.

I D S A च्या वेबसाईटवर दिलेल्या माहितीनुसार डार्क स्काय पार्क म्हणजे असं क्षेत्र जिथे फक्त नैसर्गिक प्रकाश असेल,

कृत्रिम प्रकाशाचा अभाव असेल त्या ठिकाणची हवा प्रदुषणमुक्त असेल ज्यामुळे आकाश सहज न्याहाळता येईल.

महत्त्वाचं म्हणजे ही परिस्थिती कायम रहावी यासाठी या भागात प्रयत्न केले जातील. असा परिसर आकाश निरिक्षणासठी उत्तम म्हणून जाहीर केला जातो आणि त्याच भागाला डार्क स्काय पार्क असं म्हणतात.

पेंच व्याघ्र प्रकल्पातील डार्क स्काय पार्क हा आशियातला पाचवा प्रकल्प असून याआधी आशिया खंडात जपान आणि दक्षिण कोरियामध्ये असे प्रकल्प उभारण्यात आलेले आहेत.

पेंच व्याघ्र प्रकल्पाचे उपसंचालक डॉ. प्रभू नाथ शुक्ल यांनी महाराष्ट्र रेंजरला दिलेल्या प्रतिक्रियेत म्हणाले की, "विश्वाची गुपिते उलगडू पाहणाऱ्या खगोलप्रेमींसाठी आता वाघांची ही भूमी नेहमीच प्रेरित करेल."

IDSA ने पेंच व्याघ्र प्रकल्पाला दिलेल्या मान्यतेमुळे आंतरराष्ट्रीय पातळीवर या व्याघ्र प्रकल्पाचं नाव जाणार आहे." 2022 मध्ये याच संस्थेने लडाखच्या हानले वेधशाळेच्या परिसरात आकाश निरीक्षणासाठीचं राखीव क्षेत्र उभारण्याची परवानगी दिली होती. त्यालाच डार्क स्काय रिजर्व्ह असंही म्हणतात. हॉनलेच्या वेधशाळेला भारतीय अंतराळ निरीक्षण वेधशाळा (Indian Astronomical Observatory) म्हणूनही ओळखलं जातं. ही जगातली सगळ्यांत उंच वेधशाळा आहे.

लडाखमधलं स्वच्छ आकाश आणि प्रदूषणमुक्त परिसरामुळे याच भागात डार्क स्काय रिजर्व्हला मान्यता देण्यात आलेली होती.

डार्क स्काय पार्क प्रमाणपत्रासाठी काय करावं लागतं?

डार्क स्काय पार्कची जागा खाजगी किंवा सरकारी असू शकते. कोणतीही व्यक्ती किंवा एखादा समुह हा राखीव क्षेत्रासाठी IDSA या संस्थेकडे अर्ज करू शकतो. जागतिक वारसा स्थळासाठी ज्याप्रमाणे अर्ज केला जातो तशीच ही राखीव क्षेत्रासाठी प्रमाणपत्र मिळवण्यासाठीची प्रक्रिया आहे.

पेंच येथील व्याघ्र प्रकल्पाच्या परिसराला डार्क स्काय पार्क म्हणून मान्यता मिळावी म्हणून अभिषेक पावसे या हौशी खगोलप्रेमी तरुणाने प्रयत्न केले आहेत. हे प्रमाणपत्र मिळवण्यासाठी सुमारे 20,000 रुपयांचं शुल्क भरावं लागतं.

पेंच व्याघ्र प्रकल्पात काय बदल होणार?

डार्क स्काय पार्कची परवानगी मिळाल्यामुळे जिल्हा नियोजन समितीकडून पेंच व्याघ्र प्रकल्पात रात्रीच्या वेळी आकाशाचं निरीक्षण करण्यासाठी एक स्वतंत्र वेधशाळा उभारण्यासाठी निधी मंजूर करण्यात आलेला आहे. यासोबतच प्रकाशाचं प्रदूषण कमी करण्यासाठी वेगवेगळ्या उपाययोजना केल्या जातील. स्थानिकांना माहिती दिली जाईल आणि याबाबत प्रशिक्षणही पुरवलं जाणार आहे.

या व्याघ्र प्रकल्पातल्या सिलारी बफर झोन पासून तीन किलोमीटर अंतरावर

असलेल्या वाघोलीमध्ये आणखीन एक दुर्बीण बसवली जाईल.

"स्थानिक समुदायांवर होणारा परिणाम लक्षात घेऊन पेंच व्याघ्र प्रकल्पाच्या व्यवस्थापनाने पवनी बफर क्षेत्राच्या आजूबाजूच्या गावांमध्ये 100 हून अधिक पथदिवे आणि सामुदायिक दिवे जमिनीकडे तोंड करून लावण्यात आलेले आहेत. त्यांची दिशा बदलण्यात आली आहे. यामुळे प्रकाश प्रदूषण कमी होतं आणि निशाचर परिसंस्थेला कमीत कमी व्यत्यय येतो. एकूणच काय तर पर्यटकांना रात्रीच्या वेळी येणारा अनुभव अधिक चांगला करण्यासाठी हे प्रयत्न केले गेले आहेत," असं डॉ. प्रभुनाथ शुक्ल म्हणाले.

इंटरनॅशनल डार्क स्काय असोसिएशन (IDSA) काय आहे?

1988 मध्ये 'इंटरनॅशनल डार्क स्काय असोसिएशन (IDSA)' ही संस्था सुरू झाली. रात्रीच्या वेळी तयार होणाऱ्या वातावरणाचं जतन करून त्यासाठी वेगवेगळे उपक्रम राबवण्याचं काम ही संस्था करते. डार्क स्काय असोसिएशनच्या वेबसाईटवर दिलेल्या माहितीनुसार सध्या 70 पेक्षा जास्त देशांमध्ये 193,000 समर्थकांच्या मदतीने ही चळवळ चालवली जाते. प्रकाश प्रदूषण कमी करण्यासाठी आणि सुंदर, निरोगी आणि कार्यक्षम असलेल्या जबाबदार बाह्य प्रकाशाचा प्रचार करण्यासाठी या संस्थेचे कार्यकर्ते, समर्थक काम करत असतात.

जागतिक पाणथळ क्षेत्र दिन

प्राकृतिक संतुलनासाठी जलवायु जागांचे महत्त्व

नरेंद्र गोपीनाथ चांदेवार
विभागीय वन अधिकारी ,
महाराष्ट्र निसर्ग पर्यटन विकास मंडळ म. रा. नागपूर

जागतिक पाणथळ क्षेत्र दिवस दरवर्षी 2 फेब्रुवारी रोजी पाणथळ प्रदेशांच्या महत्त्वाविषयी जागरूकता निर्माण करण्यासाठी आणि जागतिक वातावरणात त्यांची महत्त्वाची भूमिका अधोरेखित करण्यासाठी साजरा केला जातो. पाणथळ प्रदेशांचे मूल्य आणि महत्त्व ओळखण्यासाठी तसेच या महत्त्वपूर्ण परिसंस्थांचे संरक्षण आणि शाश्वत वापर यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी हा दिवस समर्पित करण्यात आला आहे.

जागतिक पाणथळ क्षेत्र दिनाची उत्पत्ती 2 फेब्रुवारी 1971 ला झालेली असून, जेव्हा इराणच्या रामसर शहरात पाणथळ क्षेत्रावरील रामसर अधिवेशन स्वीकारले गेले, त्या दिवसाची आठवण राहावी म्हणून हा दिवस साजरा करण्यात येत असतो. या अधिवेशनाचे उद्दिष्ट पाणथळ जमिनीच्या मूल्याविषयी जागरूकता निर्माण करणे आणि त्यांचे संवर्धन आणि शाश्वत वापराला प्रोत्साहन देणे, हे होते. 1997 मध्ये, रामसर अधिवेशनाच्या वर्धापन दिनानिमित्त, पहिला जागतिक पाणथळ दिवस साजरा करण्यात आला.

जागतिक पाणथळ क्षेत्र दिनाचे मुख्य उद्दिष्ट म्हणजे पाणथळ प्रदेशांच्या महत्त्वाविषयी जनजागृती करणे आणि त्यांचे संवर्धन आणि शाश्वत वापरास प्रोत्साहन देणे. पाणथळ जमीन पर्यावरणाला आणि मानवी समाजांना प्रदान करणारे फायदे ध्यानाकर्षण करणे, तसेच भावी पिढ्यांसाठी या मौल्यवान परिसंस्थांचे रक्षण करण्यासाठी कृतींना प्रोत्साहन देणे हे देखील त्याचे उद्दिष्ट आहे.

पाणथळ प्रदेश, या ग्रहावरील सर्वात उत्पादक आणि जैविक दृष्ट्या वैविध्यपूर्ण अश्या परिसंस्था आहेत. ते निस्यंदित जलसंचय आणि वाहन नलिकीभवन प्रक्रिया किंवा पध्दती, पूर नियमन आणि कार्बन जप्ती/कार्बन पृथक्करण/सीक्वेस्ट्रेशन यासारख्या महत्त्वपूर्ण सेवा प्रदान करतात आणि ते वनस्पती आणि प्राण्यांच्या विविध प्रजातींचे घर आहेत. याव्यतिरिक्त, जगभरातील लाखो लोकांच्या, विशेषत: मासेमारी, शेती आणि पर्यटनावर अवलंबून असलेल्या लोकांच्या रोजीरोटीला आधार देण्यासाठी पाणथळ जागा महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात.

रामसर कन्व्हेन्शन (Ramsar Convention), ज्याला कन्व्हेन्शन ऑन वेटलँड्स (Convention on Wetlands) असेही म्हटले जाते, हा एक आंतरराष्ट्रीय करार आहे जो पाणथळ प्रदेशांचे संवर्धन आणि शाश्वत वापरासाठी फ्रेमवर्क प्रदान करतो. त्याचे सध्या 171 सदस्य देश आहेत, ज्यांनी 2,400 हून अधिक पाणथळ जागा आंतरराष्ट्रीय महत्त्वाच्या Wetland म्हणून नियुक्त केल्या आहेत. हे अधिवेशन प्रभावीपणे पाणथळ प्रदेशांचे संवर्धन आणि व्यवस्थापन करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय सहकार्य आणि भागीदारीला प्रोत्साहन देते. 1998 पासून, रामसर सचिवालयाने आर्थिक सहाय्यासाठी डॅनोन ग्रुप इव्हियन फंड फॉर वॉटर (Danone Group Evian Fund for Water (based out of Paris and founded in Barcelona, Spain)) सह भागीदारी केली आहे. रामसर सचिवालयासाठी, ज्याला रामसर कन्व्हेन्शन ऑन वेटलँड्स ऑफ इंटरनॅशनल इम्पॉर्टन्स (Ramsar Convention on Wetlands of International Importance) विशेषत: वॉटरफॉल हॅबिटॅट (Waterfowl Habitat) म्हणून ओळखले जाते, या आर्थिक सहाय्याने World Wetland Day साजरा करण्यासाठी आयोजित केलेल्या देशांच्या उपक्रमांना समर्थन देण्यासाठी लोगो, पोस्टर्स, फॅक्टशीट्स, हँडआउट्स आणि मार्गदर्शक दस्तऐवजांसह विविध पोहोच सामग्री तयार केली आहे.

1997 पासून, प्रत्येक जागतिक पाणथळ दिवस एका विशिष्ट थीमभोवती केंद्रित आहे, जे सध्याच्या समस्या आणि पाणथळ संरक्षणाशी संबंधित आव्हाने प्रतिबिंबित करते. दरवर्षी जागतिक पाणथळ दिवस नवीन थीमसह साजरी करण्यात येते. या थीममुळे पाणथळ जमीन संवर्धनाच्या मुख्य पैलूंवर लक्ष केंद्रित केले जाते आणि या परिसंस्थेचे महत्त्व अधोरेखित केले जाते. जागतिक पाणथळ क्षेत्र दिन, 2024 ची थीम "Wetlands and human wellbeing " अशी आहे. मानवी कल्याणाचे सर्व पैलू जगाच्या पाणथळ प्रदेशांच्या आरोग्याशी कसे जोडलेले आहेत यावर प्रकाश टाकणे हे या थीमचे ध्येय आहे.

जगभरातील सरकारे आणि गैर-सरकारी संस्था (NGO) आंतरराष्ट्रीय आणि राष्ट्रीय अशा दोन्ही स्तरांवर पाणथळ प्रदेशांचे संवर्धन आणि संरक्षण करण्यासाठी एकत्र काम करतात. यामध्ये धोरणे आणि नियमांचा विकास, संरक्षित क्षेत्रांची स्थापना आणि पुनर्संचयित प्रकल्पांची अंमलबजावणी यांचा समावेश आहे. प्रभावी पाणथळ जमीन संवर्धन प्रयत्नांसाठी भागधारकांमधील

सहकार्य महत्त्वपूर्ण आहे.

भारतात, सरकारने पाणथळ प्रदेशांचे संवर्धन आणि व्यवस्थापन करण्यासाठी महत्त्वपूर्ण पावले उचलली आहेत. राष्ट्रीय पाणथळ जागा संवर्धन कार्यक्रम (NWCP) 1987 मध्ये देशभरातील महत्त्वाच्या पाणथळ जागा ओळखण्यासाठी आणि संरक्षित करण्यासाठी सुरु करण्यात आला. याव्यतिरिक्त, पर्यावरण, वन आणि हवामान बदल मंत्रालय विविध उपक्रम आणि योजनांद्वारे पाणथळ भूसंरक्षणाला चालना देण्यासाठी कार्यरत आहे.

पाणथळ जमीन हे एक भूभाग आहे जेथे परिसंस्थेचा एक मोठा भाग कायमस्वरूपी किंवा वार्षिक पाण्याने भरलेला असतो किंवा काही हंगामासाठी त्यात बुडलेला असतो. अशा भागात जलीय वनस्पतींचे प्राबल्य आहे आणि हे पाणथळ जमीन परिभाषित करते. जैवविविधतेच्या दृष्टीकोनातून पाणथळ जागा अतिशय संवेदनशील आहेत कारण केवळ विशेष प्रकारची वनस्पती आणि इतर जीव ओलसर जमिनीवर वाढण्यास अनुकूल आहेत. जानेवारी 2024 पर्यंत, भारतामध्ये एकूण 80 रामसर पाणथळ जमीन/साइट्स आहेत, ज्या रामसर कन्व्हेन्शन अंतर्गत "आंतरराष्ट्रीय महत्त्वाच्या" मानल्या जाणाऱ्या पाणथळ जागा आहेत. ही स्थळे जैवविविधता संवर्धन आणि शाश्वत पाणी व्यवस्थापनात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतात. महाराष्ट्र राज्यातील पाणथळ क्षेत्राची एकूण संख्या तीन आहे आणि पाणथळ क्षेत्राची यादी खालीलप्रमाणे आहे:

लोणार झील: या जलाशयाची एकूण क्षेत्रफळ 498 हेक्टर आहे.

नंदुर मधमेश्वर: या जलाशयाची एकूण क्षेत्रफळ 300 हेक्टर आहे.

ठाणे क्रीक: या जलाशयाची एकूण क्षेत्रफळ 6,521.08 हेक्टर आहे.

शिक्षण आणि आवाक्याची व्याप्ती/पोहोच हे जागतिक पाणथळ क्षेत्र दिनाचे आवश्यक घटक आहेत, कारण ते दलदलीच्या संवर्धनासाठी समुदायांना माहिती देण्यास आणि त्यांना संलग्न करण्यात मदत करतात. लोकांना पाणथळ जमिनीच्या मूल्याबद्दल शिक्षित करण्यासाठी आणि संवर्धनाच्या प्रयत्नांमध्ये सक्रिय सहभागाला प्रोत्साहन देण्यासाठी कार्यशाळा, परिसंवाद आणि निसर्ग सहलींसह जागरूकता वाढवणारे उपक्रम आयोजित केले जातात.

निष्कर्ष:

जागतिक पाणथळ दिवस हा आपल्या ग्रहाची जैवविविधता आणि पर्यावरणीय समतोल राखण्यात पाणथळ भूभाग निभावत असलेल्या महत्त्वाच्या भूमिकेची आठवण करून देतो. व्यक्ती, समुदाय आणि सरकारांनी पाणथळ जमिनीचे मूल्य ओळखणे आणि त्यांचे संरक्षण आणि शाश्वत व्यवस्थापन सुनिश्चित करण्यासाठी एकत्रितपणे कार्य करणे हे कृतीचे आवाहन आहे. जागतिक पाणथळ प्रदेश दिन साजरा करून, आपण वर्तमान आणि भावी पिढ्यांच्या फायद्यासाठी या मौल्यवान परिसंस्थांचे जतन करण्याच्या आपल्या वचनबद्धतेचे नूतनीकरण करू शकतो.

देवराई व बंदी

‘देवराई’ म्हणजे शेकडो वर्षांपासून समाजाने एकत्रितपणे वाचविलेले, पावित्र्य अबाधित राखलेले व तत्कालीन शासकांनीही अभय दिलेले जंगल. आज या देवरायांमध्ये अनेक पुरातन वृक्ष, दुर्मीळ वनस्पती व वन्यजीवांच्या प्रजातीही आढळून येतात. अशा देवरायांवर आता अधिक संशोधन सुरू झाले आहे.

श्री.किशोर रिठे

संचालक,

बॉम्बे नॅचरल हिस्ट्री सोसायटी

आपण महाराष्ट्राच्या ज्या कुण्या कानाकोपऱ्यात राहात असाल त्या ठिकाणाचे हजार-दीड हजार वर्षांपूर्वीचे चित्र कसे असेल, याबद्दल कधी विचार केला आहे का? आजच्यासारखी माणसांच्या गर्दीने भरलेली, उत्तुंग इमारतींनी, मोटारी-वाहने यांच्या वर्दळींनी धास्तावलेली विस्तीर्ण गाववसाहत तर त्या वेळी निश्चितच नसणार! असलेच तर जंगल, माळरानाने भरलेला तो परिसर असेल!

कालांतराने यातील बराचशा भागाचे निर्वनीकरण झाले. बहुतांश भाग शेतीखाली आला व पुढे अकृषक होऊन त्यावर सध्याच्या विस्तीर्ण मानवी वसाहती उभ्या झाल्या. जुन्या हिंदुस्थानाच्या रूपाचा आज शोध घेण्याचा प्रयत्न केल्यास आपणास त्याची साक्ष पटविणाऱ्या काही गोष्टी मात्र अजूनही दिसतील. अशीच एक गोष्ट म्हणजे 'देवराई!'

'देवराई' म्हणजे शेकडो वर्षांपासून समाजाने एकत्रितपणे वाचविलेले, पावित्र्य अबाधित राखलेले व तत्कालीन शासकांनीही अभय दिलेले जंगल.

मलहोत्रा यांनी 2001 साली लिहिलेल्या एका शोधनिबंधानुसार सध्या देशात सुमारे 50,000 इतक्या देवरायांचा (sacred groves) शोध लागला आहे. भारतातील जंगलांवर ब्रिटिशांनी वनव्यवस्थापनाच्या नावावर सुचविलेले उपचार ब्रिटिश गेल्यानंतर आजही सुरू आहेत. पण काही देवराया त्यांना मिळालेल्या सामाजिक, सांस्कृतिक व धार्मिक अधिष्ठानामुळे या उपचारांपासून वेगळ्या राहिल्या. आज या देवरायांमध्ये अनेक पुरातन वृक्ष, दुर्मीळ वनस्पती व वन्यजीवांच्या प्रजातीही आढळून येतात. अशा देवरायांवर आता अधिक संशोधन सुरू झाले आहे.

एका अभ्यासानुसार महाराष्ट्रात 500 गावांच्या नजीक सुमारे 2808 देवराया आहेत. आकाराने या देवराया तशा लहान असून, त्यांचे एकूण क्षेत्रफळ 51.89 चौ. कि. मी. आहे. या देवरायांचा इतिहास तपासला असता मुळात गावाला पाणी पाजणारे जलस्रोत जिवंत ठेवण्यासाठी, त्यांचे पाणलोट वनक्षेत्र अबाधित राखले जावे यासाठी गावानजीकचे वनक्षेत्र राखून ठेवण्याचा प्रघात पडला. पुढे अशा वनक्षेत्रांना आध्यात्मिक व पवित्र अधिष्ठान मिळाल्याने हे इवले वनतुकडे देवांच्या पंक्तीत जाऊन बसले. देवाचे अरण्य असा सन्मान मिळाल्याने साहजिकच या वनतुकड्यांना समाजाकडून संपूर्ण संरक्षण मिळाले. आज जीवशास्त्रज्ञांनी या देवरायांचा अभ्यास केला तेव्हा त्यांना इथे अनेक दुर्मीळ प्रजाती

अनादिकालापासून असल्याचा शोध लागला. शेतीमधील अनेक अन्नधान्य प्रजातींचा या देवराया उगमस्थान किंवा जनुकीय बँका असल्याचे सिद्ध झाले. आयुर्वेदामध्ये वापरल्या जाणाऱ्या अनेक जडीबुटी या देवरायांमध्ये आढळून आल्या. देवरायांच्या जिल्ह्यांमध्ये फार पूर्वी अस्तित्वात असणाऱ्या, पण पुढे लोकवस्ती वाढल्यानंतर नागरी भागातून नामशेष झालेल्या अनेक महत्त्वपूर्ण वनौषधी आजही या देवरायांमध्ये शाबूत असल्याचे ध्यानात आले. गावकऱ्यांनी अशा देवरायांमध्ये चराईबंदी, कुऱ्हाडबंदी केल्याने हे शक्य झाले. माणसाचे आरोग्य निरोगी राखण्याचे काम तर या देवरायांनी इतक्या वर्षांपासून सांभाळलेच. परंतु पिकांसाठी मित्रकीटक पुरविणे, आसपासच्या जमिनींमध्ये ओलावा वाढविणे, परिसरातील जलस्तर कायम राखणे व वाढविणे अशा अनेक सेवाही या देवरायांनी त्यांच्या कुशीतील गावांना अहोरात्र पुरविल्या.

यातील अनेक देवरायांना ब्रिटिश काळामध्ये राखीव वनांचा दर्जा मिळाला. वनखात्याच्या अखत्यारीत गेलेल्या देवरायांना मग वनखात्यातर्फे उपचारही मिळाले. त्यातील काही देवराया पुढे वन्यप्राणी संरक्षण कायदा 1972 अंतर्गत घोषित केल्या गेलेल्या अभयारण्ये व राष्ट्रीय उद्यानामध्ये जाऊन बसल्या. महाराष्ट्रात असणाऱ्या 45 देवराया (12 टक्के) वनखात्याच्या अखत्यारीत येतात. 25 (7 टक्के) देवस्थानांच्या ताब्यात आहेत, तर 124 (32 टक्के) गावांच्या व सर्वाधिक 189 (49 टक्के) महसूल खात्याच्या ताब्यात आहेत. सर्वोच्च न्यायालयाच्या डिसेंबर 1996 च्या निर्णयानुसार केलेली वनाची व्याख्या लक्षात घेता आता अशा सर्व देवरायांचे क्षेत्र इतर वनेतर कामासाठी वापरायचे झाल्यास वनसंवर्धन कायदा 1980 नुसार भारत सरकारची पूर्व परवानगी घेणे बंधनकारक ठरते.

त्यामुळे त्यातील सर्वाधिक देवराया ज्या महसूल विभागाच्या ताब्यात आहेत, त्या वनखात्याकडे त्वरित हस्तांतरित करण्याची गरज आहे. सध्या राज्यामध्ये पर्यावरण संरक्षण कायदा 1986 अंतर्गत अशा देवरायांना पर्यावरणीय संवेदनशील क्षेत्र म्हणजेच 'इकोसेन्सिटिव्ह झोन' घोषित करणे गरजेचे आहे. लोकांना माहिती व्हावी यासाठी देवरायांची माहिती महाराष्ट्र शासनाच्या संकेतस्थळावर टाकावी लागेल. त्यामुळे आमच्या पूर्वजांनी पूजलेल्या या देवराया आम्ही कोणताही घाला न घालता पुढच्या पिढीकडे जशाच्या तशा सोपवीत आहोत की नाही, हे पुढची पिढी पाहू शकेल.

पश्चिम विदर्भातील अनेक गावानजीक देवरायांप्रमाणेच 'बंदी' आहेत. गावानजीक असणाऱ्या जंगल तुकड्यांना पश्चिम विदर्भात 'बंदी' म्हणून संबोधतात. बंदींना देवरायासारखे देवाचे अधिष्ठान नाही तर त्यांना

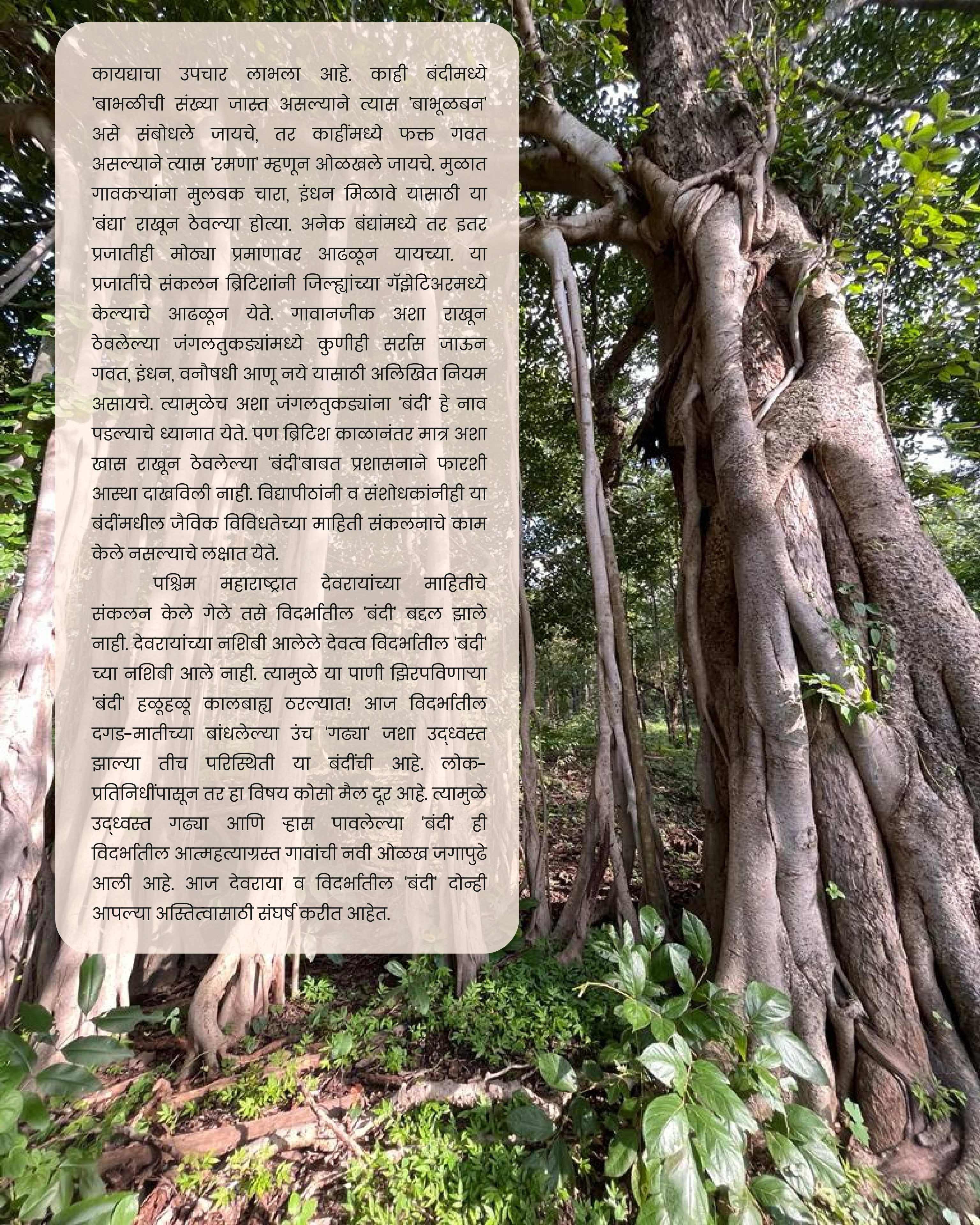

कायद्याचा उपचार लाभला आहे. काही बंदीमध्ये 'बाभळीची संख्या जास्त असल्याने त्यास 'बाभूळबन' असे संबोधले जायचे, तर काहींमध्ये फक्त गवत असल्याने त्यास 'रमणा' म्हणून ओळखले जायचे. मुळात गावकऱ्यांना मुलबक चारा, इंधन मिळावे यासाठी या 'बंद्या' राखून ठेवल्या होत्या. अनेक बंद्यांमध्ये तर इतर प्रजातीही मोठ्या प्रमाणावर आढळून यायच्या. या प्रजातींचे संकलन ब्रिटिशांनी जिल्ह्यांच्या गॅझेटिअरमध्ये केल्याचे आढळून येते. गावानजीक अशा राखून ठेवलेल्या जंगलतुकड्यांमध्ये कुणीही सर्रास जाऊन गवत, इंधन, वनौषधी आणू नये यासाठी अलिखित नियम असायचे. त्यामुळेच अशा जंगलतुकड्यांना 'बंदी' हे नाव पडल्याचे ध्यानात येते. पण ब्रिटिश काळानंतर मात्र अशा खास राखून ठेवलेल्या 'बंदी'बाबत प्रशासनाने फारशी आस्था दाखविली नाही. विद्यापीठांनी व संशोधकांनीही या बंदींमधील जैविक विविधतेच्या माहिती संकलनाचे काम केले नसल्याचे लक्षात येते.

पश्चिम महाराष्ट्रात देवरायांच्या माहितीचे संकलन केले गेले तसे विदर्भातील 'बंदी' बद्दल झाले नाही. देवरायांच्या नशिबी आलेले देवत्व विदर्भातील 'बंदी' च्या नशिबी आले नाही. त्यामुळे या पाणी झिरपविणाऱ्या 'बंदी' हळूहळू कालबाह्य ठरल्यात! आज विदर्भातील दगड-मातीच्या बांधलेल्या उंच 'गढ्या' जशा उद्ध्वस्त झाल्या तीच परिस्थिती या बंदींची आहे. लोक-प्रतिनिधींपासून तर हा विषय कोसो मैल दूर आहे. त्यामुळे उद्ध्वस्त गढ्या आणि ऱ्हास पावलेल्या 'बंदी' ही विदर्भातील आत्महत्याग्रस्त गावांची नवी ओळख जगापुढे आली आहे. आज देवराया व विदर्भातील 'बंदी' दोन्ही आपल्या अस्तित्वासाठी संघर्ष करीत आहेत.

दुर्मिळ युरेशियन पाणमांजर

कान्हा -पेंच कॉरिडॉरमध्ये असलेल्या पेंच व्याघ्र प्रकल्पातील नदी पात्रात दुर्मिळ युरेशियन पाणमांजर (ऑटर) आढळले असून महाराष्ट्रातील ही पहिलीच नोंद आहे. वाइल्ड लाइफ कन्झरव्हेशन ट्रस्टच्या साहाय्याने तोतलाडोह धरणावर कॅमेरा ट्रॅप लावण्यात आले होते. त्यात युरेशियन पाणमांजराचे अस्तित्व असल्याचा पुरावा मिळाला आहे. विशेष म्हणजे आययूसीएनच्या रेड लिस्टमध्ये पेंच व्याघ्र प्रकल्पातील पेंच नदीत आढळलेले युरेशियन पाणमांजर याचा समावेश आहे.

भारतात पाणमांजराच्या तीन प्रजाती अस्तित्वात आहेत. त्यात गुळगुळीत खालीचे पाणमांजर, आशियायी लहान-पंजे असलेले पाणमांजर यासह युरेशियन पाणमांजर यांचा समावेश आहे.

त्यातील गुळगुळीत खालीचे पाणमांजर भारतात सर्वाधिक आढळते. आशियायी लहान-पंजे असलेले पाणमांजर उत्तर भारतातील हिमालयाच्या पायथ्याशी असलेल्या टेकड्या, पूर्व घाटाचा काही भाग आणि दक्षिण पश्चिम घाटात आढळते. गुळगुळीत खालीचे पाणमांजर वगळता, मध्य भारतातील इतर दोन ऑटर प्रजाती अस्तित्वात असल्याचे कोणतेही पुरावे नाहीत. मात्र, वाइल्ड लाइफ कन्झरव्हेशन ट्रस्टने केलेल्या सर्वेक्षणात पेंचच्या नदीत युरेशियन पाणमांजराची नोंद झाली आहे.

वाघ जसा निसर्गाच्या साखळीतील महत्त्वाचा घटक असून वाघामुळे त्या जंगलाची परिस्थितीकीय स्थिती उत्तम असल्याचे म्हटले जाते. त्याचप्रमाणे युरेशियन पाणमांजर ज्या नदी अथवा धरणाच्या परिसरात राहते त्या नदी आणि धरणाची परिस्थितीकीय स्थिती उत्तम असल्याचे मानले जाते. यामुळेच पेंच नदी आणि धरणाच्या ज्या परिसरात पाणमांजर आढळले तेथील पाणी स्वच्छ आणि आरोग्य उत्तम असल्याचा हा पुरावा आहे.

– **विवेक तुमसरे,**
सिनिअर प्रोग्रॉम डायरेक्टर,
वाइल्ड लाइफ कन्झरव्हेशन ट्रस्ट

पेंच व्याघ्र प्रकल्पांतर्गत येणाऱ्या पेंच नदी आणि धरणामध्ये युरेशियन पाणमांजर आढळले ही आमच्यासाठी गौरवाची बाब आहे. गेल्या तीन महिन्यांपासून पाणमांजरीच्या अस्तित्वासाठी सर्वेक्षण करण्यात येत होते. स्थानिक मासेमारांनीही या भागात पाणमांजर असल्याचे म्हटले होते. त्यामुळे सर्वेक्षण केले आणि महाराष्ट्रात प्रथमच युरेशियन पाणमांजर आढळून आले.

– **डॉ. प्रभुनाथ शुक्ल,**
क्षेत्र संचालक, पेंच व्याघ्र प्रकल्प

आययूसीएनच्या रेड लिस्ट नुसार प्रजाती नामशेष

अप्रत्यक्ष पुरावे आणि प्राचीन नोंदीच्या आधारे युरेशियन पाणमांजर हिमालयात आणि पश्चिम घाटाच्या काही भागात आढळते, असे मानले जाते. तथापि अनेक दशकांपासून युरेशियन पाणमांजर या परिसरात असल्याचे कोणतेही पुरावे यापूर्वी मिळालेले नाहीत. प्रकाशित साहित्यातही त्यांची कुठेही नोंद नसल्याचा दावा डब्ल्यूसीटीच्या चमूने केला आहे. आययूसीएनच्या रेड लिस्ट (2004, 2008) नुसार ही प्रजाती नामशेष होत आहे. अस्तित्व असले तरी कमी प्रमाणात आढळून येत आहे. युरोप वगळता इतर जागतिक स्तरावर या प्रजातींच्या संख्येची स्थिती व वितरणासंबधी माहिती उपलब्ध नसल्याचेही अहवालात म्हटले आहे.

अतुल धामणकर

वन्यजीव लेखक

मुकुंदरा व्याघ्र प्रकल्प

नवजीवनाचे नवे चैतन्यमय अरण्य...

ऑगस्ट 2012 मध्ये 'मुकुंदरा हिल्स व्याघ्र प्रकल्पा'ची अधिकृत घोषणा झाली. केवळ रणथंबोर इथेच बंदिस्त झाल्यासारखे वाटणारे वाघ आता त्यांना सलग 'टायगर कॉरिडॉर' उपलब्ध झाल्यामुळे दाराह, जवाहर सागर आणि चंबलच्या अरण्यात पण सहजपणे जाऊ शकतील.

अरण्याबद्दल थोडंसं

मुकुंदरा हिल्स व्याघ्र प्रकल्प भारतातील 5 वा सगळ्यात मोठा व्याघ्र प्रकल्प आहे. सध्या याचं क्षेत्रफळ जरी केवळ 250 चौ.कि.मी. एवढेच असले, तरी लवकरच याचा विस्तार आणखी 759 चौ.कि.मी. एवढ्या क्षेत्रफळात करण्यात येणार आहे. त्यानंतर हा व्याघ्र प्रकल्प 1009 चौ.कि.मी. एवढ्या क्षेत्रफळाचा होणार आहे. या व्याघ्र प्रकल्पाच्या निर्मितीमुळे राजस्थानातील वाघांची संख्या भरपूर वाढीला लागेल असा अंदाज आहे. त्यामुळे केवळ रणथंबोर इथेच बंदिस्त झाल्यासारखे वाटणारे वाघ आता त्यांना सलग 'टायगर कॉरिडॉर' उपलब्ध झाल्यामुळे दाराह, जवाहर सागर आणि चंबलच्या अरण्यात पण सहजपणे जाऊ शकतील.

ऑगस्ट 2012 मध्ये 'मुकुंदरा हिल्स व्याघ्र प्रकल्पा'ची अधिकृत घोषणा झाली. त्याआधी या जंगलाला 'राष्ट्रीय उद्याना'चा दर्जा होता. पूर्वी हे अरण्य कोटाच्या महाराजांचे खासगी 'शिकार जंगल' म्हणून राखीव होते; पण स्वातंत्र्यानंतर या उत्तुंग डोंगर आणि घनदाट अरण्याने व्यापलेल्या प्रदेशाला संरक्षित करण्यात आले. बऱ्याच वेळेस रणथंबोर व्याघ्र प्रकल्पातून बाहेर पडणाऱ्या तरुण वाघांनी याच जंगलाचा आश्रय घेतल्याचे आढळले आहे. इथले जंगल हे रणथंबोरच्या शुष्क विरळ अरण्यापेक्षा बरेच दाट असल्यामुळे वाघांना हे खूपच आवडतं. त्यामुळे वाघ व इतर धोक्यातील प्रजाती जसे झिपरे अस्वल, कलंदर, बिबळ्या यासारख्या जनावरांच्या संरक्षणासाठीदेखील हे अरण्य व्याघ्र प्रकल्पात बदलणं फारच महत्त्वाचं होतं.

कशी कराल भ्रमंती –

इथे भेट देण्याचा उत्तम काळ नोव्हेंबर ते मे असा आहे. त्यातही हिवाळ्यातील कडाक्याच्या थंडीत, उन्हात येणारे वन्य प्राणी आणि पक्षी पाहायचे असल्यास डिसेंबर – जानेवारीत इथे जाता येईल. फेब्रुवारी ते मे या काळात या अरण्यातील पाणवठे सुकून जातात. त्यामुळे मोजक्याच पाणझऱ्यांवर येणारे वन्य प्राणी पाहणं जास्त सोपं असतं पण नोव्हेंबर ते जानेवारीदरम्यान इथे भरपूर गर्दी असल्याने शक्यतो जाणं टाळावं.

कशासाठी जाल –

वाघ, बिबळे, कलंदर, झिपरे अस्वल, चिंकारा आणि भरपूर प्रकारचे पक्षी. इथले डोंगर-दऱ्या आणि निसर्गसौंदर्याचे मनमोहक देखावे कुठल्याही निसर्गप्रेमीला पूर्णपणे मोहून टाकतील. त्यामुळे इथे जाताना फोटोग्राफर्सनी एक वाईड अँगल लेन्स आवर्जून सोबत ठेवावी.

वनस्पती –

मुकुंदरा हिल्स व्याघ्र प्रकल्पात राजस्थानातील इतर जंगलातील वनस्पतींसारखेच वैविध्य असले, तरी इथे जंगल जास्त दाट असल्याने काही वेगळेपणादेखील आहे. इथले प्रमुख वृक्ष म्हणजे धोंक, धावडा, बोर, बाभूळ, ऐन, आंबा, जांभूळ, अर्जुन, मोवई, सालार, तेंदू, वड, पिंपळ, कडुनिंब, काळा सिरस, चुरैल, कांचन, गुलमोहर, बहावा, अशोक, मोह, सावरी, खेजडी, गुंडी, कुमट, आवळा, चारोळी, रुद्राक्ष, बेल व बांबूचे काही प्रकार आढळतात. बऱ्याच वेली व औषधी वनस्पतींचाही इथे आढळ आहे.

वन्य प्राणी –

इथले प्रमुख भक्षक प्राणी वाघ आणि बिबळे असले तरी त्यांच्याबरोबरच इथे तरस, रानमांजर, कोल्हा हे दुय्यम भक्षकदेखील आढळतात. त्याशिवाय क्वचित दिसणारे दुर्मीळ कलंदर हेदेखील या अरण्याचे एक खास वैशिष्ट्य आहे. इथे झिपरे अस्वल, उदमांजर, कोल्ह्याच्या तोंडाचे व फलाहारी वटवाघूळ, उडणखार, वानर, रानडुक्कर, नीलगाय, चौशिंगा, चिंकारा, चितळ, सांबर, खवल्या मांजर, साळिंदर असे जवळपास 30 प्रकारचे सस्तन प्राणी या व्याघ्र प्रकल्पात आढळतात.

पक्षी –

इथे भरपूर पक्ष्यांची रेलचेल असून एखाद्या पक्षीनिरीक्षकाला इथे आल्यावर त्या विपुल वैभवाची जाणीव झाल्याशिवाय राहणार नाही. या अरण्यात मोर, कस्तूर, टिटवी, रानलावा, बटेर, काकोत्री, राखी तितीर, पाकोळी, ताखाली, हुपो, शबल व हुडी मैना, साळुंखी, गुलाबी मैना, चंडोल, तुरेवाला चंडोल, लाल डोक्याचा भारीट, वेडा राघू, नीलपंख, भारद्वाज, टकाचोर, गाय व छोटा बगळा, ढोकरी, जांभळा व राखी बगळा, करकोचा चोचीचा व पांढऱ्या छातीचा खंड्या, नकल्या खाटिक, पांढरपाठी व लांब चोचीचा गिधाड, पीतकंठी चिमणा, जांभळा शिंजीर, छोटा निखार यांच्याशिवाय स्थलांतरित पक्ष्यांमध्ये कांड्या करकोचा, कॉमन क्रौंच, मोठी लालसरी, चिखले, सररूची, सामान्य व हिरवा तुतवार, तुतारी, गरुडाचे अनेक प्रकार, शिलंध्री, वटवटे यांचाही समावेश आहे. एकूणच हे अरण्य पाखरांचे माहेरघर आहे.

सरपटणारे जीव व कीटक –

सरपटणाऱ्या प्राण्यांमध्ये इथे घोरपड, सुसर, मण्यार, फुरसे, नाग, घोणस, रानसरडा, बागसरडा, सापसुरळी, पंख गळ्याचा सरडा, दिवड, धामण, डुरक्या घोणस हे प्रमुख आहेत तसेच या अरण्यात फुलपाखरं व पतंगाच्या अनेक प्रजातींचा आढळ आहे. नाकतोडे, प्रार्थना कीटक, गोम, विंचू अशांचाही इथे वावर आहे.

• • •

वनमंत्री सुधीर मुनगंटीवार यांच्या हस्ते
पांढऱ्या पाठीचे दहा जटायू पक्षी 'एवीयरी' मध्ये सोडण्यात आले.

ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्पात जटायू संवर्धन प्रकल्पाचा शुभारंभ

ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्प हे भारतातील वाघासाठी प्रसिद्ध असलेले संरक्षित क्षेत्र आहे आणि अशा महत्वपूर्ण क्षेत्रात नष्टप्राय होण्याच्या मार्गावर असणाऱ्या जटायू पक्ष्यांचे संवर्धन केंद्र उभारण्यात आले आहे. हे जैवविविधता संवर्धनातील महत्वाची बाब आहे. भारतात जटायूंच्या नऊ प्रजाती आढळतात. यापैकी लांब चोचीचे गिधाड व पांढऱ्या पाठीचे गिधाड हे अतिधोकाग्रस्त प्रजातीमध्ये समाविष्ट आहे. सन 1990 मध्ये गिधाडांची संख्या चार कोटी होती. पण, आता ती संख्या कमी होऊन विविध प्रजाती मिळून सरासरी 50 हजारांवर आली आहे.

गिधाड हा निसर्गातील सफाई कामगार म्हणून ओळखला जातो. मृत झालेले प्राणी गावाच्या वेशीवर टाकल्या जात होते आणि अशा मृत प्राण्यांना खाऊन हे पक्षी निसर्ग स्वच्छ ठेवत असे आणि मानवी जीवांना रोगराईपासून मुक्त ठेवत होते. म्हणून, त्यांना निसर्गाचे सफाई कामगार म्हणून ओळखतात. ही जटायू प्रजाती नष्ट होण्याच्या मार्गाला मानवनिर्मित डाईक्लोफिनेक नावाचे रसायन करणीभुत आहे. हे रसायन सर्व प्रकारच्या जेल, मलम आणि स्प्रे यामधील प्रमुख घटक आहे. पाळीव गुरांना देण्यात येत असलेल्या औषधामध्ये या रसायनाचा वापर

मोठ्या प्रमाणात केला जात होता. मृत झालेल्या देहातून या रसायनाला बाहेर टाकण्यास खूप वेळ लागतो. जटायू या प्राण्यांचे भक्षण करतात. अशा प्रकारे डाईक्लोफिनेक रसायन जटायूंच्या शरीरात जाते आणि परिणामी जटायू मरण पावतात.

जटायूची संख्या कमी होणे जैवविविधता व निसर्ग चक्राला घातक आहे. अशा संकटग्रस्त जटायू पक्ष्याला या क्षेत्रात पुन-प्रस्थापित करण्याच्या उद्देशाने ताडोबा- अंधारी व्याघ्र प्रकल्प व बॉम्बे नॅचरल हिस्ट्री सोसायटी, मुंबई यांच्या महत्वपूर्ण पुढाकाराने जटायू संवर्धन केंद्राची निर्मिती करण्यात आली आहे. बॉम्बे नॅचरल हिस्ट्री सोसायटी यांचे हरियाणामधील पिंजोर येथे गिधाड प्रजनन व संशोधन केद्र सन 2001 पासून कार्यान्वित आहे. या केद्रातून प्रथम टप्यात पांढऱ्या पाठीचे 10 पांढऱ्या गिधाड पक्षी रीतसर शासनाच्या परवानगी प्राप्त करून घेऊन ताडोब-अंधारी व्याघ्र प्रकल्पातील कोळसा परिक्षेत्रातील बोटेझरी भागात तयार केलेल्या 'प्रीरीलीज अव्हीयारी' मध्ये संशोधकांच्या देखरेखित ठेवण्यात आले आहे. आणि साधारणत: तीन महिन्यांनंतर त्यांना निसर्गमुक्त करण्यात येणार आहेत. या महत्वपूर्ण प्रकल्पामुळे अति धोकाग्रस्त असलेल्या या निसर्गातील स्वच्छ दूतांना हक्काचे अधिवास प्राप्त होईल.

जटायू संवर्धन प्रकल्प हा अत्यंत महत्वपूर्ण प्रकल्प असून आपल्या स्वच्छतेच्या दुतांना परत एकदा मोकळ्या आकाशात गगनभरारी मारण्यासाठी मोकळा श्वास देईल आणि यामुळे आपल्या जैवविविधतेमध्ये मोलाची भर पडेल असे महत्वपूर्ण मत वनमंत्री सुधीर मुनगंटीवार यांनी व्यक्त केले. या वर्षीपासून महाराष्ट्र भूषण पुरस्काराच्या धर्तीवर वनभूषण पुरस्कार प्रदान करण्यात येईल, अशी घोषणा केली. या जटायू संवर्धन कार्यक्रमाकरिता प्रविणसिंह परदेशी, अध्यक्ष, बॉम्बे नॅचरल हिस्ट्री सोसायटी, मुंबई व मुख्य कार्यकारी अधिकारी, महाराष्ट्र इन्स्टिट्यूशन फॉर ट्रान्सफॉर्मेशन (मित्र) उपस्थित होते. ताडोबा जसे वाघाचा मुख्य अधिवास आहे व प्रसिद्ध आहे त्याचप्रमाणे या जटायू संवर्धन प्रकल्पाच्या माध्यमातून व्यापक प्रसिद्ध होईल आणि निसर्ग पर्यटनामध्ये मोलाची भर पडेल, असे ते म्हणाले.

या कार्यमाकरिता मुख्य अतिथीमध्ये महिप गुप्ता, प्रधान मुख्य वनसंरक्षक (वन्यजीव), किशोर रिठे, संचालक बॉम्बे नॅचरल हिस्ट्री सोसायटी, रवींद्र परदेशी, पोलीस आयुक्त, चंद्रपूर जिल्हा तसेच वरिष्ठ वन अधिकारी यांचीही या कार्यक्रमाला प्रमुख उपस्थिती होती. कार्यक्रमाचे प्रास्ताविक डॉ. जितेंद्र रामगावकर, क्षेत्र संचालक, ताडोबा-अंधारी व्याघ्र प्रकल्प यांनी केले.

पेंच व्याघ्र प्रकल्पात सोडण्यात आले 10 लांब चोचीचे गिधाड.

दिनांक -21/01/2024 रोजी पेंच व्याघ्र प्रकल्पात पुर्व पेंच वनपरिक्षेत्रामध्ये तयार करण्यात आलेल्या Pre-release Aviary मध्ये पिंजोर येथिल JCBC (Jatayu Conservation & breeding centre) येथून आणलेले 10 Long Billed Vultures यशस्वीरित्या सोडण्यात आले. पेंच व्याघ्र प्रकल्पात अनेक वर्षापासून गिधाडांचा अधिवास आहे. साधारतः 1990 ते 2006 या कालावधीत देशातील गिधाडांची संख्या अतिशय तीव्र गतीने कमी झाली. पाळीव जनावरांमध्ये वापरण्यात येत असलेल्या Diclofenac या औषधीमुळे मानवी वस्तीजवळ आधी सहज दिसणारे गिधाड आता दिसेनासे झाले आहेत.

मृत पाळीव जनावरे हे गिधाडांचे मुख्य खाद्य असल्याने या पाळीव जनावरांवर निर्भर असलेले गिधाडांची संख्या तीव्र गतीने कमी झाली. यात प्रामुख्याने Long Billed Vulture, White Backed Vulture व Slendor Billed Vulture या Gyps कुळातील Vultures ला Critically Endangered या यादीत समाविष्ट करण्यात आले. या गिधाडांच्या संवर्धन साठी सन 2006 ला Vulture Action Plan केंद्रीय वन व पर्यावरण मंत्रालयाने जारी केला व या गिधाडांच्या मृत्यूला कारणीभूत असलेले Diclofenac हे NSAID औषध पशुधनामध्ये वापरण्यास बंदी घातली.

तसेच गिधाड संवर्धन करून त्यांची संख्या वाढविणे करीता गिधाड संवर्धन केन्द्र देशातील हरयाणा, आसाम, मध्य प्रदेश, प.बंगाल ई राज्यात चालु करण्यात आली ज्यात गिधाडांची Breeding करून वरील तिन्ही

प्रभावित गिधाड प्रजातीचे पुनरूज्जीवन करण्यात आले. सदर प्रजनन केंद्रामध्ये तयार झालेली नवजात गिधाडे यांना त्यांच्या नैसर्गिक अधिवासात सोडणे आवश्यक आहे.

मा. ना. श्री. सुधीरभाऊ मुनगंटीवार, वनमंत्री यांनी अयोध्या येथिल राममंदिर मधील प्राण प्रतिष्ठा समारोहाचे औचित्य साधुन रामायणातील "जटायू" या पक्ष्याचे महत्व अधोरेखित करत पेंच व ताडोबा व्याघ्र प्रकल्पात गिधाडांना त्यांच्या नैसर्गिक अधिवासात सोडण्याचा निर्णय घेतला.

याबाबत Central Zoo Authority यांची परवानगी मिळताच 10 Long Billed Vulture पेंच व्याघ्र प्रकल्पात व 10 White Backed Vulture ताडोबा व्याघ्र प्रकल्पात तयार करण्यात आलेल्या Pre-release Aviary मध्ये सोडण्यात आले. या गिधाडांना Aviary मध्ये 3 महिने ठेवून येथिल नैसर्गिकरित्या अस्तित्वात असलेल्या Free Ranging Vultures यांचे सोबत एकरूप होवू देवुन त्यांना त्यांच्या नैसर्गिक अधिवासात मुक्त करण्यात येणार आहे. पेंच व्याघ्र प्रकल्पात सोडण्यात आलेले 10 लाँग Billed Vulture सोडण्याची कार्यवाही पेंच व्याघ्र प्रकल्पाचे क्षेत्र संचालक डॉ. प्रभु नाथ शुक्ला व श्री.किशोर रिठे, संचालक,BNHS यांच्या मार्गदर्शनाखाली कु. पूजा लिंबगावकर, सहाय्यक वनसंरक्षक (APU), श्री. विवेक राजूरकर वनपरिक्षेत्र अधिकारी, पुर्व पेंच पिपरिया, श्री.मननसिंह महादेव, जैवशास्त्रज्ञ, BNHS, डॉ. सुजित कोलांगथ, वरिष्ठ पशूवैधकिय अधिकारी, गोरेवाडा रेस्क्यु सेंटर, नागपूर यांनी केली.

चारोळी

शास्त्रीय नाव: *Buchanania cochinchinensis*

कुळ: *Anacardiaceae*

वस्तीस्थान आढळ :

भारतात हिमालयाच्या पायथ्यापासून ते कर्नाटकच्या उष्ण आणि कोरड्या हवामानाच्या प्रदेशात सर्वत्र आढळतो. कर्नाटक, गुजरात, आंध्रप्रदेश, मध्यप्रदेश, बिहार व ओरीसा राज्यातील जंगलात व डोंगराळ परदेशात प्रामुख्याने आढळतो. महाराष्ट्रात विदर्भाच्या काळ्या जमिनीपासून ते कोकणाच्या जांभ्या जमिनीत आणि दुष्काळी भागातील बरड जमिनीतही हा वृक्ष वाढलेला आढळतो.

सर्वसाधारण वर्णन :

चारोळीचा वृक्ष मध्यम आकाराचा असतो. उंची 6 ते 15 मीटर पर्यंत, खोड उभे वाढून नंतर शाखा फुटलेल्या असतात. सालीचा रंग काळपट, राखाडी करडा असून ती मगरीच्या कातडीसारखी दिसते. पाने जाड, टोकाला वाटोळी असून पानाच्या खालील भागावर लव असते. पानझडी प्रकारातील वृक्ष असल्याने वर्षातील अल्पकाळ हा वृक्ष पर्णहीन असतो. मोहरलेला वृक्ष काहिसा आम्र वृक्षा सारखा दिसतो. पण मोहाराचा रंग हिरवट पिवळा व सुगंध रहित असतो.

आदिवासी क्षेत्रात आदिवासी मोठ्या प्रमाणावर चारोळीचे बी गोळा करून स्वतः खाण्यासाठी वापरतात. यातुन प्रथिनांचा पुरवठा होत असल्यामुळे आदिवासींचे कुपोषण कमी करण्यासाठी उपयोग होतो.

चारोळी फुलांचा मोहोर

फुल व फळ धारणेचा काळ :- जानेवारी / फेब्रावारीत फुले तर मार्च / एप्रिल मध्ये फळे येतात. फुले फारच लहान, पाच सुट्या पाकळ्यांची चांदणी सारखी असतात. हिरवी, गोलाकार, करवंदाएवढी फळे पिकल्या नंतर काळी होतात. त्यांना चार म्हणतात. पिकलेली फळे गोड लागतात. आठोळ्याचे कवच कठीण असते. प्रत्येक आठोळीत एकच बीज असते. त्याला चारोळी म्हणतात. चारोळ्या बदामाप्रमाणे चवदार आणि पौष्टिक असतात.

उपयोग :

चारोळी मध्ये तेलाचा अंश खूप असल्याने त्यांना “स्नेहबीज” असे नाव आहे. या पासून काढलेले तेल "ऑलिव्ह ऑईलला” पर्याय म्हणून वापरले जाते. चारोळ्यांची चव काहीशी बदाम आणि पिस्त्यांसारखी असल्याने श्रीखंड, बासुंदी, मिठाई, चॉकलेट आणि केक मध्ये त्यांचा वापर करतात. चारोळी तहान व रक्तदोषांचा नाश करते. चारोळीचे तेल केस काळे करण्यासाठी तसेच त्वच्या रोगातही वापरले जाते. मुळांचा आणि पानांचाही औषधांमध्ये वापर केला जातो. झाडाच्या साली पासून मिळणारा डिंक अतिसारावर औषध म्हणुन उपयोगी पडतो. तसेच कापड रंगविण्यासाठी आणि छपाईसाठी वापरला जातो. सालीत टॅनिन असते त्यामुळे सालीचा उपयोग कातडी कमावण्यासाठी करतात. चारोळीचे लाकूड फिकट करडया ते करडया तपकिरी रंगाचे असते. लाकडाचा उपयोग स्वस्त घरबांधणी आणि फर्निचर साठी होतो. काडेपेट्या आणि कोळसा करण्यासाठी ते चांगले समजले जाते.

पुनरुत्पत्ती :

बीया आणि फांद्या यांचा पुनरुत्पादनासाठी उपयोग होतो. अधिक उत्पादन देणाऐया झाडावरील टपोरी पुर्ण पिकलेली फळे गोळा करावीत. ही फळे पाण्यात कुस्करावीत म्हणजे गरा पासून बी वेगळे करता येते. बी पाण्याने स्वच्छ धुवून सावलीत वाळवावे. फळे सुर्य प्रकाशात जास्त काळ राहिल्यास त्यांची उगवण क्षमता कमी होते. वाळलेल्या बिया पत्र्याच्या हवाबंद डब्यात ठेवल्यास बियांची उगवन क्षमता साधारण 1 वर्ष पर्यंत टिकते. एका किलोमध्ये फळांची संख्या 1000 ते 1100 तर बियांची संख्या 3000 ते 5000 पर्यंत असते.

बियांच्या आठोळीचे कवच कठीण असल्याने त्यावर खालील प्रमाणे प्रक्रिया करणे आवश्यक आहे.

1) प्रथमतः बिया 4 ते 6 दिवस पाण्यामध्ये भिजत ठेवाव्यात.

2) त्यानंतर उकळत्या पाण्यात बुडवून त्यास 24 तासांपर्यंत थंड होऊ द्याव्यात.

3) बिया लाकडी पाटाने फोडाव्यात, जेणे करून कठीण कवचास भेगा पडतील.

4) त्यानंतर या बिया तीव्र गंधकाम्लात एक ते दिड मिनीटे बुडवून काढाव्यात.

रोपवाटीका तंत्र :

प्रक्रिया केलेले बी पावसाळ्यापुर्वी पॉलिथीन पिशव्यांमध्ये पेरावे. 15 ते 25 दिवसांनी उगवण होते. उगवण टक्केवारी 60 ते 70 टक्के असते. रोपांची वाढ हळुवार होते. त्यामुळे 1 वर्ष वयाच्या रोपांची पावसाळयात लागवड करावी. गादी वाफ्यावर बी पेरुनही रोपे तयार करता येतात. फांद्यापासून रोपे तयार करण्यासाठी 1 से.मी. गोलाई आणि 15 से.मी. लांब काडयांचा वापर करावा.

लागवडीचे तंत्र : उन्हाळ्यात 747 मीटर अंतरावर 60460460 सेमी. आकाराचे खड्डे घ्यावेत. खड्डे माती शेणखत आणि 1 किलो सुपर फॉस्फेट ने भरून घ्यावेत. पावसाळयात एक वर्ष वयाची रोपे लावावीत. रोपे एक मीटर उंचीच झाली की त्यांचे शेंडे खुडावेत आणि खोडावर 5-6 जोमदार फांद्या वाढवाव्यात. पाच वर्षापर्यंत छाटणी करावी जमिनीपासून 1 मीटर उंचीपर्यंत खोडावर वाढलेली फूट काढून टाकावी. सुरुवातीला 2 ते 3 वर्ष आंतरपिके घेता येतात. चारोळीच्या झाडावर फारसे किडी व रोग आढळत नसल्याने फवारणीची गरज भासत नाही.

काढणीचे तंत्र :

6-7 वर्षानंतर फळांच्या उत्पादनास सुरुवात होते. चांगल्या वाढलेल्या प्रत्येक झाडापासून 15 ते 20 किलो पिकलेली फळे मिळतात. 100 ग्रॅम चारोळी पासून 250 ते 260 बिया मिळतात. बियांचा बाजारभाव प्रति किलोला 600 रुपये मिळतो. जुन्या बियांचा बाजारभाव नव्या बियांपेक्षा जास्त असतो. पाल्याचा उपयोग गुरांसाठी चारा म्हणुन होतो.

SP GLOBAL
YOU'RE IN GOOD HAND'S
Solar Products
Office Furniture
Rescue & Safety
Forest Processing
Media & Publication
Nursery & Plantation
Forest Fire Mnagement
Ecotourism & Biodiversity
Wildlife & Forestry Equipment
Mountaineering Products & Apparels
GeM
Government
e Marketplace
Global Brands Under One Roof
FALCON
Nilkamal
Finolex
MILTON
Intelligent homeware
KYARI
GARMIN
Husqvarna
Lenovo
AHUJA
SONY
Agro InfoTech
PHOENIX TORCH
Techno Reneable Energy
MTD
For A Growing World
RICO ITALY
नई सोच-उत्तम तकनीक
Swabhiman Enterprises
RISING
STIHL
Kirloskar
Enriching Lives
cello
TATA
JAIN
Jain Irrigation Systems Ltd.
hp
SP GLOBAL
YOU'RE IN GOOD HAND'S
Nanded City, Sinhgad Road,
Pune 411041.
8830712409 / 9021165999
8149979413

KRUSHIMITRA AGRO IMPEX PVT. LTD.
IMPORT EXPORT

कृषिमित्र ॲग्रो इम्पेक्स प्रा.लि.

व्हायरस मुक्त स्ट्रॉबेरी रोपांच्या व्हरायटी (जाती) उपलब्ध

- नाबीला
- कामीला
- कामारोझा
- फ्लामिनिया R1
- मुरानो
- विवारा
- M-2

मे-ऑगस्ट इंपोर्टेड मदर कल्सर बुकिंग
सप्टेंबर-जानेवारी फ्रेश प्लान्ट/रनर्स बुकींग

बुकिंग संपर्क

महेश रसाळ - 7507433777 उमेश रसाळ - 9623775399

शॉप नं. ४ हेम हाईटस्, पोवई नाका, सातारा. ४१५००१ महाराष्ट्र फोन : 02162-282577.
Email: mkrasal@gmail.com, Website : www.krushimitraagro.com

प्रकाशने

सप्टेंबर-2023

ऑक्टोंबर-2023

नोव्हेंबर-2023

डिसेंबर-2023

जानेवारी-2024

फेब्रुवारी-2024

मार्च-2024

जाहिरात दरपत्रक

जाहिरात आकार	मासिक	वार्षिक (११ महिने)
मुखपृष्ठ (ठरावीक जागेच्या उपलब्धतेच्या अधीन)	रु. ५० हजार	रु. ३ लक्ष
मुखपृष्ठा मागील पूर्ण पान	रु. ५० हजार	रु. २ लक्ष ५० हजार
मलपृष्ठ	रु. ७० हजार	रु. ३ लक्ष
मलपृष्ठाच्या मागील पान	रु. ५० हजार	रु. २ लक्ष ५० हजार
आतील पूर्ण पान	रु. ३० हजार	रु. १ लक्ष ५० हजार
आतील अर्धे पान	रु. २० हजार	रु. १ लक्ष

टिप : दिवाळी आणि इतर विशेषांक यांचे जाहिरात दर यात समाविष्ठ नसुन वेगळ्याने आकारले जातील.

जाहिरातीचे आर्ट वर्क तयार करून
PDF/CDR/JPEG मध्ये
maharashtraranger@gmail.com
9421661192 यावर पाठवाव्यात

MAHARASHTRA RANGER
Bank - HDFC Bank Ltd.
A/c No. - 50200087341231
IFSC Code - HDFC0004850

MAHARASHTRA RANGER
TID: 62793829
Scan and Pay with Cards /UPI

MAHARASHTRA RANGER
TID: 62793829
Scan and Pay with Cards /UPI

महाराष्ट्र रेंजर विभागीय कार्यालय
प्लॉट नं ०२, पायरी पार्क, गोळीबार मैदान, गोडोली,
सातारा-४१५००३ (महाराष्ट्र)
ई-मेल : maharashtraranger@gmail.com
वेबसाईट : www.maharashtraranger.in
मोबा : ९४२१६६११९२/७३८७९५४७४३/९३०७१२४४९९

प्रति/TO